

VIII.

О с е л я.

В ПЕРШУ чергу треба вказати на Божу оселю—церкви. На Слобожанщині церкви будувались в привабливому та мнякому українському стилю, здебільшого на три поверхи, иноді на п'ять. На жаль, денационалізована й темна людність зі ще більш денационалізованими попами на чолі недбало перебудувала старі церкви на казенні зразки духовних консисторій. Подекуди, дуже зрідка, напр., в Харькові (Покровський монастирь) і в Сумах збереглись ще такі прибавливі церкви.

Цікаві сами назви слободсько-українських сел, вулиць, городищ та закутків, як відбиток народнього світогляду або побуту. Позаяк Слобожанщина колись мала близькою сусідою татарву, а раніш половців, то вона має досі чимало татарських назв—Салтов, Балаклея (від річки Балакуси), Охтирка (по-татарськи білий яр) і ин. Взагалі усі назви, що починаються на кара, або кінчаються на лик, лук, клея, глея—татарського роду (Бурлук, Таганлик, Балаклея і ин.).

Зустрічаються де-які уламки кріпацької старовини в назвах Генеральське, Грапівка, Павлодар, Милость-Куракина і ин.

Здебільшого назви сел і вулиць по йменнях—Пахомовка, Івановка, Вереміївка (Іеремія), Гапонівка (Гапон—Агафон), Олешки (Олексій), Панасівка (Афанасій), Сеньки (Семен), Самки (Самсон), або назви по ремеслу—Токарі, Буди, Гути, Гончарі, по рослинах—Вишня, Яблос-

не, по зовнішньому вигляду—Весела, Хорошево, Кри-
вохатки,
Обідрана,
по прізви-
щах посе-
ленців —
Сліпород-
ські хуторі,
Убийсо-
баківські
хуторі. Слі-
побабова.

Де-
які назви
переробле-
ні по за-
кону укра-
їнської мо-
ви з пере-
міною в у м
перед л
Боромля
(Боровля
від бору),
Радомля
(від Радо-
вля), Хо-
томля і т. д.

Церква Пречистої в Сумах.

Будівлі на Слобожанщині були взагалі невеликі.
Панські будівлі мало чим відзначалися від міщанських.
Навіть домівки найбільшої старшини на початку XVIII в.

були невеличкі. З цього боку, напр., цікавий опис двора й дому полковника Ф. В. Шидловського в Харкові в 1711 р. Людина пан полковник була дуже заможна; йому належало в Слобожанщині 11 сел. А його будівлі в Харкові були дерев'яні; складались вони з 4-х світлиць з мильнею та 4-х світлиць людських з сіннями і кухнею. Сам пан полковник займав усього одну світлицю з двома кімнатками. Його помешкання на Донцю було більше.

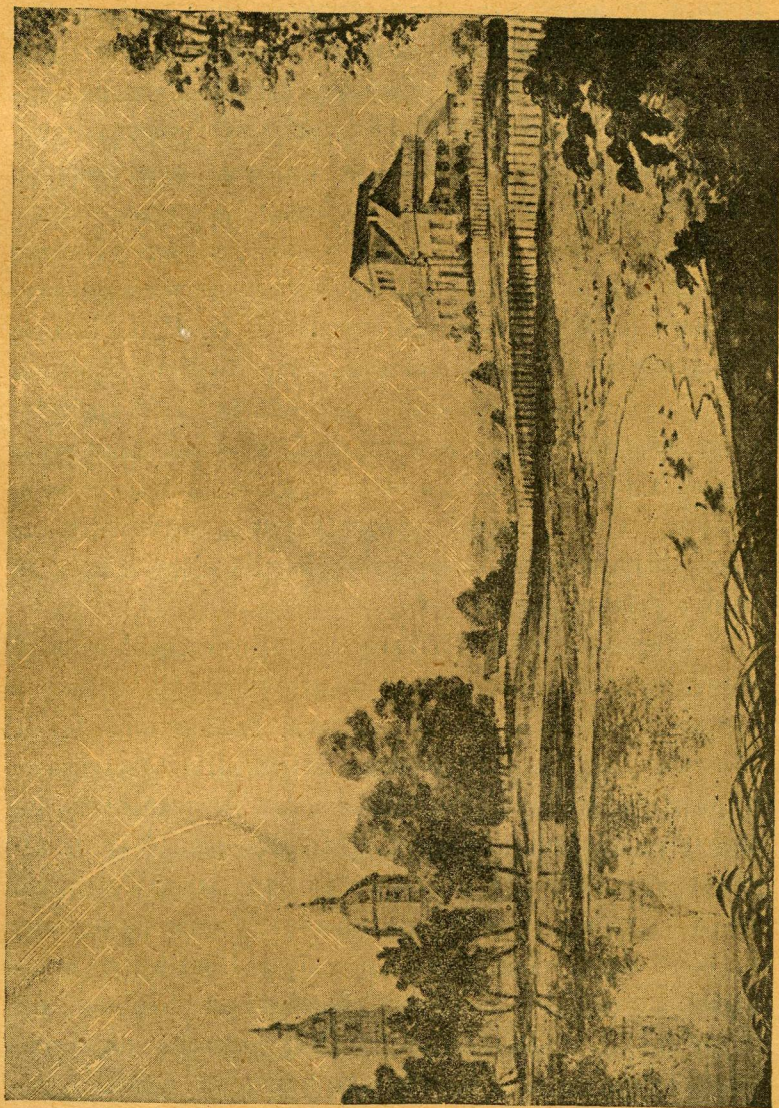
Будинок о половині XVIII в. в с. Старому сумського повіту.

Двір був обгороджений тином з 4-ма баштами по краях, але в домі було усього 9 світлиць. У дворі була льодовня, повітки, хліви, комора, погріб—усе з дерева. Але вже Шидловський почав будувати кам'яні палаци¹⁾ і що особливо цікаво—найперш комори; позаяк він мав багато одежи та всякого скарбу, то збудував 8 кам'яних ко-

¹⁾ Багалій, Історія гор. Харькова, I, 492.

мор, що робило й селянство, яке звичайно береже свою
худобу не в хаті, а поблизу її в коморі.

С. Кручик В. Н. Каразина у Богодузьскім повіті.

В домах в старовину на Слобожанщині, на Запо-
ріжжі, в Полтавщині сволок в головній світлиці був ви-

різний з написом. Де-кілька таких сволоків описав Єварницький і зберіг для катеринославського музею Поля. Пожари та перебудови осель знищили такі сволоки. Зараз вони зустрічаються в старих домах дуже зрідка. В слоб. Боромлі на хуторі професора М. Ф. Сумцова є такий сволок, перенесений з колишнього старого дому. Сволок має 6 арш. вдовж і 5 вершків завширшки, з нарізами на усьому протязі і з таким написом з боку насупроти вхідних дверей, щоб усякий бачив: «Именем твоім жизнь наша утверждается и совершается во вѣки». Під цим написом хрест з літерами «І. Н. Ц. І. Ника». Під хрестом: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776». Такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однаково затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм.

Стара козацька старшина до православної віри й церкви стояла близько. Вона шанувала ікони, ходила в церкву до служби. У харківських полковників Ф. В. Шидловського, його племінника Лаврен. Шидловського та шуряка Федора Донця по опису 1711 р. знайшлось багато ікон; в одного Лаврен. Шидловського 16 (9 окладних і 7 на полотні в чорних рамах). Цікава помітка, що 5 ікон «малороссійскаго письма». Поміж численними іконами Пресв. Богородиці одна була Почаївська, з написом, що вона точнісінького розміру, як та ікона, що в Почаїві. У полковника Ф. В. Шидловського поміж усякими святощами в опису помічені золотий ковчег з мощами святих та срібний позолочений хрест з мощами ¹⁾.

¹⁾ *Батайтъ*, Ів., I, 491—498.

Окрім вирізних сволоків в старовину на Слобожанщині, по панських та міщанських домах була ще одна гарна покраса—печі з кольоровими кахлями. На жаль, вони знищені цілком. Були жовті, сині кахлі, з птахами, з козаками на коні і ин.

Селянські хати на Слобожанщині майже виключно деревляні, зрідка кам'яні на півдні, під впливом німців, зрідка хворостяні, обмазані глиною. Так званих курних хат, які зустрічаються подекуди в глушині на Волині, в Харківщині нема. Курними звуть їх через те, що в їх немає димаря і дим з печі виходить в дірки по-над стелею, котра від диму була в таких хатах завжди чорна. Що й на Україні колись були курні хати, нагадує один чудовий по красі й м'якому жіночому почуттю вираз в українській пісні:

Ой, не літай, мудрагелю (мотиль),
По-під чорну стелю,
Не пороши милому
На білу постелю...

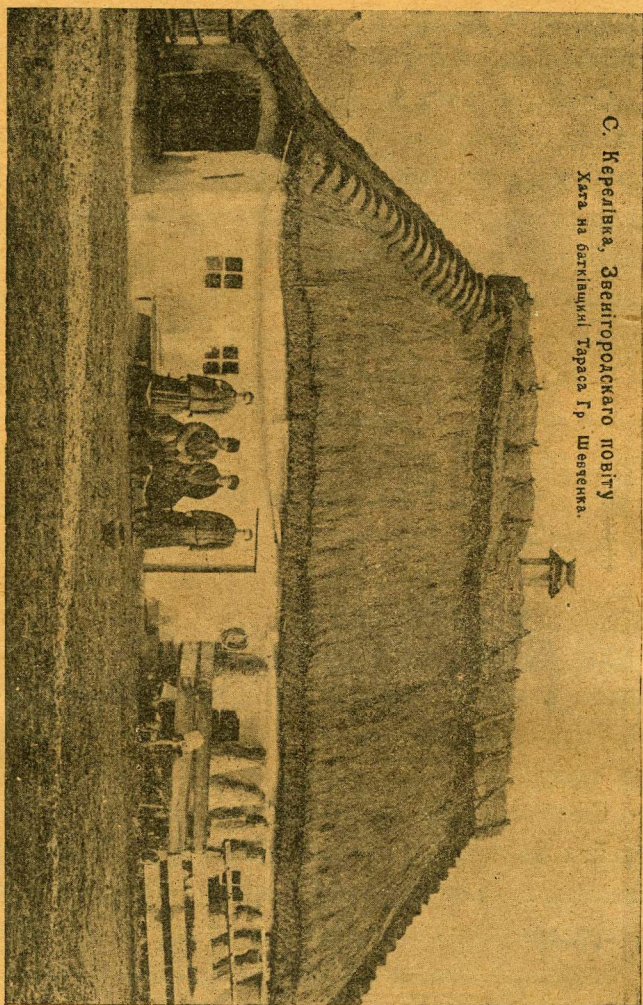
Це означає, що молодиця постлала на постелі біле ряденце, а мотиль, літаючи під задимленою чорною стелею, сипав сажу на ряденце,—хата курна, бідна, а жіноче серце, що склало пісню, було чуле, багате.

Слобожанщина цілком входить в великий район рублених деревляних хат. Спершу стіни клинцюють, або забивають в поліняки клинці, потім обмазують глиною, яка придержується клинцями, а зверху білять крейдою, або фарбують жовтою охрою чи синьою; здебільшого білять, а охрою обмазують тільки призьбу, що оточує хату з двох боків. Передня вузька стіна зветься причілком.

Цікава ріжниця поміж дахами, або покрівлями хат. Лівобережна Україна має тільки рівні дахи, без висту-

пів і без поперхового гребня з соломи; правобережна—
з виступами і з гребнем, як звичайною покрасою хати.

С. Керелівка, Звенигородського повіту
Хата на батіаційні тараси Гр. Шевченка.

Правобережна хата.

В останні часи почали й на правобережній Україні робити рівні покрівлі, бо вітер часто шкодить хатам через такі оздоби,—коли надме, то задержує соломі.

Для порівняння тут дані три малюнка хат—правобережної з оздобами з села Керелівки звенигородського повіту на батьківщині Т. Г. Шевченка і дві лівобережних без покрас з слоб. Боромлі охтирського повіту.

Димарь в старі часи був хворостяний, глиною обмазаний, а тепер з цегли. Хату ставлять по-за тином, місцями причілком на вулицю. Звичай ховати хату за тином має в ґрунті не стільки впливи східних народів, як звичайно

Лівобережна хата.

думають, а економічне походження, щоб захистити хату в зімку від снігу та холодного вітру. Буває иноді, що в тину прорізують проти вікна дірку, щоб було видно на вулицю.

Коли трапиться підхоже місце, то хату ставлять під захистом пригірка або під кручею, як видно це, напр. на низчім малюнкові маленької хатки в ярочку. Иноді невеличкі подвір'я йдуть вулицею вздовж ярочка або дов-

---

гого та широкого провалля; по низу йде вуличка, а по
взгір'ях тягнуться тини, садочки, повітки. В таких над-
звичайно затишних міснях часто мешкають гончарі, які
тут же у власному подвір'ї виробляють горшки.

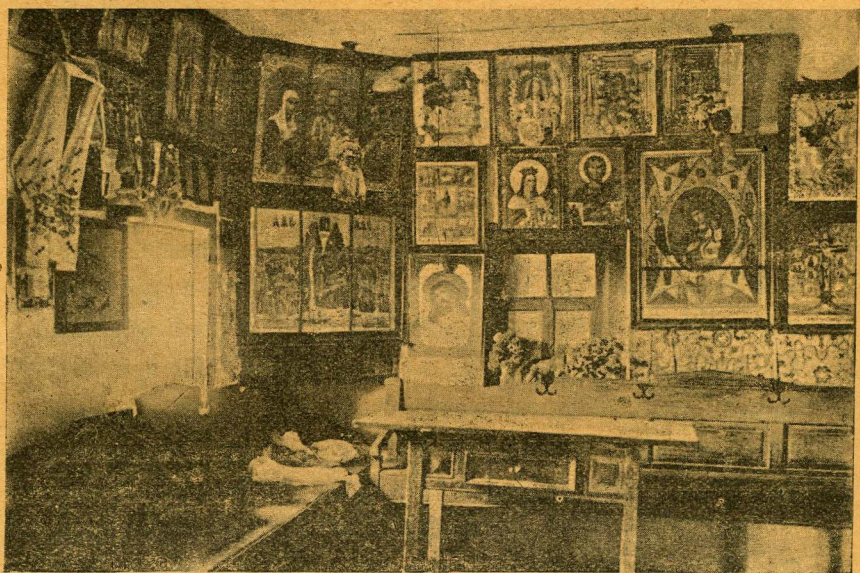
Хата в ярочку.

Вікна в хатах колись були дуже маленькі, з одно-
го скла; потім пішли рами на три шибки, з під'йомною
низкою. Тепер здебільшого роблять вікна на чотири шибки

на міський лад, ростворчасті; часто бувають тепер і віконниці, іноді з прогоничами, щоб зачиняти від спеки або стужи. Зімою де не бува віконниць, роблять матки або килимки з соломи, якими на ніч закривають вікна знадвору, щоб не так намерзали та не текли. Стеля зверху намазується товсто глиною, щоб вдержати тепло в хаті. На горищі на стелі насипають ще для того ж полови, здебільшого гречаної, якою топлять згодом піч.

Хата в середині.

В старовину хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіні будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору. Така двохкамерна хата стала найбільш розповсюдженою. В нові часи стали будувати домівки на 3, 4, 5 світлиць з великими вікнами, настелати деревляну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною долівки.

Внутрішня обстановка в хатах усяди однакова: праворуч, коли ввійти, простора піч, ліворуч—невеличка шафа-мисник для тарілок, чашок і иншого посуду; між піччю та причілком під, або ліжко для сання; над ліжком маленьке віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок—жердка, на яку скидають кожухи й иншу одежу; по-під стінами лави і коло покутя—стіл; по стінах «боги» або икони, поруч з ними малюнки, здебільша релігійного змісту, далі иноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

В народніх повір'ях, звичаях, казках та піснях чимале значіння в хаті мають піч, покуть, поріг і сволок.

Піч в старовину мала велике значіння через багаття, або вогонь. Хліб і усяка страва злучені з печчю. Домовий любить піч і, як колись думали, має в ній своє житло. Через те в хаті не можна сказати лихого слова, що відбилось і в прислів'ї «сказав би, та піч в хаті»; дівка, коли приходять свати, колупа піч, бо це її головна охорона; після похорону беруться за піч, як кажуть, щоб не боятись покійника, а в дійсности для очищення. В весільних співах звертаються до печи з проханням, щоб вона спекла коровай гречний, гарний. Молода, коли виходить заміж, бере з дому вугіль. В замовах та ліках беруть вугільки або золу.

Покуть—шановне місце під образами за столом. На Різдво тут вечеряє уся сім'я з молитвою, покривши стіл сіном. На весіллі молода й дружки співають, сидючи на покуті. Поважну людину садять на покуті і т. ин.

Поріг—через нього не можна здоровкатись, на нього не слід плювати і т. д.,—усе, мабуть, від того, що в

старі часи під порогом ховали дітей, які помірали не хрещені.

Сволоок означає оселю взагалі; коли присниться, що в хаті нема сволока—на вмируще ¹⁾; в сволок на весіллі грюкотять діжою, під сволоком иноді сажають молодих і т. ин.

На дворі будівлі з тинками та ріжними загородками, да з рослинами—в залежності від заможности хазяїна. Вкупі з хатою вони складають подвір'я. Кожне подвір'я відбиває індивідуальне почуття свого хазяїна.

Поміж будівлями найбільше значіння мають клуня для збіжжя та комора для хазяйського добра. Клуня ставиться по можливості віддаля, з обережності від пожару, а комора навпаки—поблизу хати, звичайно поруч з нею, щоб було видно та чути, що біля неї робиться. В коморі переховується одежа, посуд,—усе, що найдорожче в хазяйстві. Шевченко, коли він нудьгував на засланні, писав, що роки

Багато де-чого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли,
І нишком проковтнуло море.

Сказано занадто влучно, бо саме в коморі українець призивик ховати найдорожчі для нього речі.

В хазяйстві і в краєвиду українському не останнє місце займають і вітряки та водяні млини; в перших мелють зерно, коли є вітер, а в других—коли мається досить

---

¹⁾ Ця прикмета згадується вже в «Слові о полку Ігоревъ» 1185 р. —в описові сна Святослава.

водна річка. Вітряки стоять на взгір'ях, на просторі, являються покрасою краєвидів, вельми улюблені художниками; особливо чисто вітряки малював покійний Левченко. В старі часи були поміж вітряками так звані кругляки, які тепер повиводились. На 127 стор. дано малюнок одного кругляка, що зберігся в слоб. Боромлі на Охтирщині.

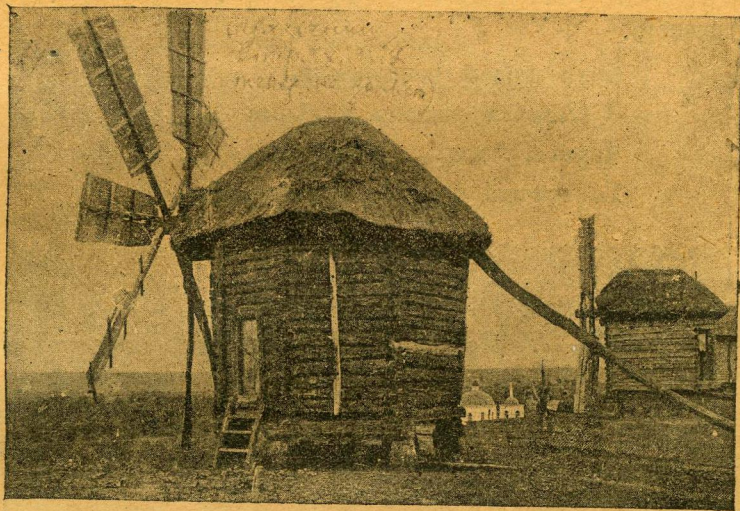
В і т р я к.

Дуже гарні також водяні млини, що гудуть поважно в затишних куточках по-над річками та ставками. Колись було багато млинів; біля їх в осени було дуже завізно і весело, але з протягом часу річки обмілили, ставки

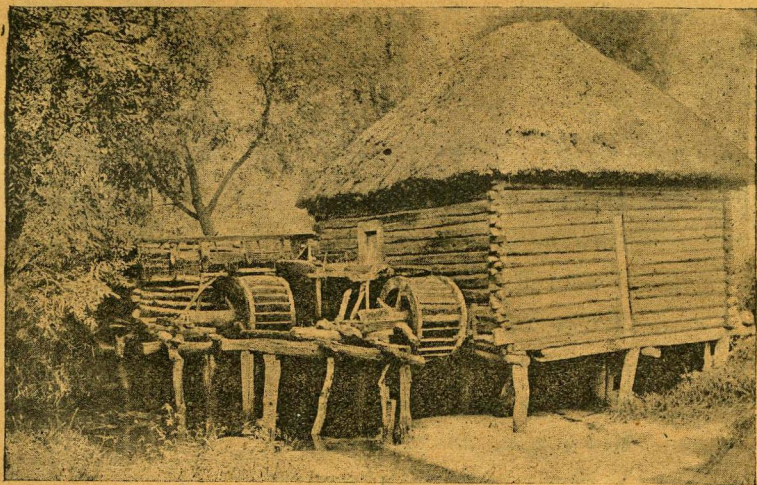

поспускали, і млини перевелись. У заможних селян були вітряки і млини. На низчому малюнку видно старий, тепер вже не існуючий водяний млин.

Вітряк-кругляк.

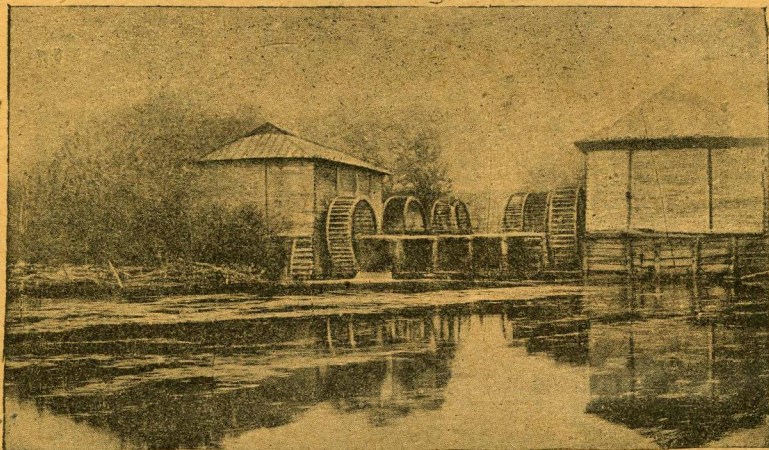
Водяний млин.

З українських поетів на млин ласкавий погляд кинув Щоголів. В цікавім просторім віршові «Климентови млини» він дав надзвичайно гарний опис цього великого млина на р. Ворсклі під Охтиркою в чудовій по красі місцевості:

Коли поїдеш навпростець
З Охтирки пісками важкими
Через Гусинку в Тростянець,
То вбачиш бір. Проміж старими

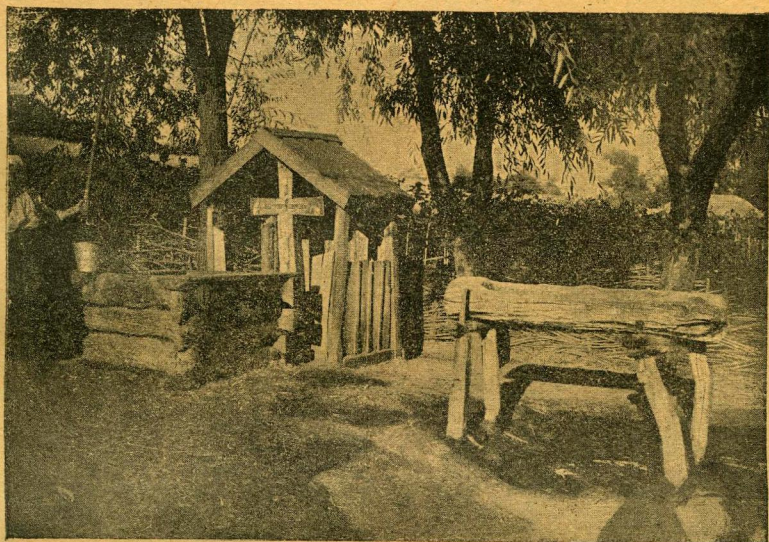

К л и м е н т о в и м л и н и .

Людьми ніхто тепер тобі
Того не зможе доказати,
З якої й наближно доби
Лічить годи йому почати.
А чутка й досі ще жива,
Що лісу тут стояла сила
Ще і тоді, як татарва
У нас з кибитками ходила;
В бору плодились кабани,

Ведмідь і сарна прудконога,
Тепер зісталися одні
Вовки та зайці, більш нічого.
Тетеря й рябчик, що колись
Було і ліку їм не знали,
Як мир намножився, кудись
У инший край позалітали.
А бір стоїть, як і стояв,
Стоїть, нікуди не двигнеться.
І мох коріння поснував,

К р и н и ц я.

І, як лилося, Ворскло ллється.
На йому ще із старовини,
Уперши в дно свою державу,
Гудуть Климентови млини
І літо й зіму без угаву...

В щоденнім селянським житті чималу роль грає кри-
ниця, до якої сходяться жінки по воду, де часом і посва-

ряться і полаються, куди завертає й подорожній напитись холодної води, звертає й візник напоїти коней. На жаль, темний люд не знає гігієни і ходить коло криниць та колодязів нечисто, заводить навкруги їх грязь, брудними відрами бере воду, п'є з того ж відра, з якого дає пити коневі. Де вода глибоко, там її тягнуть журавлем—довгим дрючком, на верхньому кінці котрого навішена вага. Біля криниць часто ставлять хрести з расп'ятим Христом і перед святами засвічують лампадку. Іноді буває, що половина криниці чи колодязя в дворі у хазяїна, а друга виходить на вулицю. Здибаються часом гарні кринички з деревами навкруги, з жолобом для скотини, з гарно намальованою іконою.

2-й випуск.

Культурно-Історична Бібліотека

під ред. Проф. Д. І. БАГАЛІЯ.

□ □ □ □

№4

Проф. М. Ф. СУМЦОВ.

СЛОБОЖАНЕ

Історично-
Етнографічна
Розвідка.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА

М. 53005
1917 348.

ВИДАВНИЦТВО „СОЮЗ“

Харківського Кредитового Союзу Кооперативів.

1918.

